

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ТҮРКМЕНЛЕРИ СӨЙЛЕСІҰ ТИЛИНДЕ ТЕРМИНЛЕР

Куртчаев Алтыбай

Бердак номидаги Қорақалпоғ давлат университети туркман тили ва адабиёти
кафедра ассистенти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15037211>

Аннотация

Мақолада Қорақалпоғистон минтақасида истиқомат қиладиган туркманларнинг умумсўзлашув услуби таҳлилга тортилади. Унда қариндошлик лексикаси ўзига хослиги, истеъмол доираси ҳақида сўз юритади.

Қарақалпақстанда түркменлер күнделикли турмыста созлердин қолланылыў жағдайлары, шаңарақтың қайсы миллет ўәкиллериниң көпшилик болып отыратуғын жеринде жайласқанлығы көпшилик жағдайларда өз тилин үрп-әдетин сақлаған.

Сөйлесиў тилинде терминлер пүткил адамзат жәмийетиниң әсирлер даўамында раўажланыўының, түрли басқышларында пайда болған хәм кең таралған. Олардың тийкарғы топарың пайда болыўы түркий тиллердиң еле түрли шақапларға бөлинбеген ўақтына тийисли болып есапланады. Бул жағдайды ҳәзирги ўақытта өнимли қолланылып киятырған көп санлы туўысқанлық терминлердиң өзлери толық тастыйықлайды. Бул терминлердиң айырымлары узақ дэўир даўамында формасы хәм мазмуны жағынан хәр қыйлы болып өзгерген. Олардың айырымлары туўысқанлықты билдириўи жағынан көп мәнили болса, гейбиреўлеринде бул жағдай сақланбаған. Бир тилдиң сөзлик қурамында ески лексикалық элементлерди көбирек сақлап қалған туўысқанлық терминлерди ушыратыў мүмкин. Туўысқанлық терминлер, тийкарынан, адамға өмирлик қойылатуғын индивидуал қәсийетке ийе жеке атлардай емес, олар өмири даўамында адамға қәўендерлик қатнасығы бойынша берилетуғын улыўма қәсийеттеги *атлық сөзлер* болып есапланады. Соны ушын да бул сөзлер өмир басқышлары бойынша әўладпа-әўлад (огулжака>ата//баба, гыз>эже>эне//мама, ул >әке>ата//буўа, гыз>ана>кемпир ана) тәкирарланып турады. Бул процесстиң тәкирарланып турыўы негизи бир урыўға қараслы болған ишки хәм сыртқы, урыў, қәўим т.б. жақын хәм узақ туўысқанлықғың пайда болып, раўажланыўына алып келген. Күнделикли турмыста бул тараўға тийисли қолланылатуғын сөзлер өзинше кең түсиникти, яғный ҳақыйкый туўысқанлықты хәм хұрмет мәнисин аңлатады. Себеби, ата, ул, қыз, аға-ини, хәм т.б. түсиниклер ғана тек хұрмет ушын қойылатуғын атлар емес, олар толық, анық хәм оғада жуўапкерликти көрсетеди. Түркмен хәм қарақалпақ тиллеринде туўысқанлық терминлердиң айырымлары улыўма қәсийетте болса, айырымлары мәниси жағынан өзгермеген. Оны биз төмендеги туўысқанлық терминлердиң хәр бирине салыстырып өтемиз.

Огул//ул (<огул//ур) - еркек баланы хәм нәсил даўамлылығында екинши әўладты билдиреди. *Огул* сөзиниң келип шыгыўын Э.В. Севортян түрк тили- ниң диалектлериндеги *тохум (дакыл)* мәнисинде қолланылатуғын *огул* сөзинен шыққан деген пикирди билдиреди.¹

Қарақалпақстанда жасаўшы түркменлердиң биринши топарының сөйлеў тилинде бул сөз *огул бала* формасында, ал екинши хәм үшінши топарлардың сөйлеў тилинде *ул бала, ер бала* көринисинде қолланылады. Мәселен: *Огул бала диениц гиден ериннен иш*

¹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. - Москва: «Наука», 1974. - Б.416.

битирмән гелмейе. *Ул бала болгансоң, бираз еркелеттик.* (Т.Аққ) *Гыз//кыз-турмысқа шықпаған ҳаял адам. Ол да огул//ул атамасы сыяқлы нәсил даўамлылығында екннши эўлад болып есапланады. Мәселен: Гыйз оглон болонсоң бираз уялжаңда. Кыз балага ярашмайдыган иш этмән, қызлар.* (Т.М.ш-х)

Ағайынлықтың бирннши арқасына тийисли болған сөз бирннши топар- дағы түркменлердиц сөйлеў тилинде *дәде* көринисинде қолланылса, ал екнн- ши хәм үшинши топарлардыц сөйлеў тилинде *әке, ага* сөзлери көбирек кол- ланылады. Мәселен: *Бүгүн базарда Мырадың дәдесини гөрдүм.*(Ш.Мақ)

«Дәде» сөзи Ставрополь түркменлериниң сөйлеў тилинде *деде* көринисинде қолланылады. Негизинде, огузларға тан болған бул термин XI әсир жазба естеликлеринде², уйғыр (*дада, тата*)³ хәм өзбек тиллеринде де (*дада*)⁴ ушырасады. *Эне//ана* сөзи қарақалпақстанда жасаўшы түркменлердиц бирннши топарыныц сөйлеў тилинде «әкесиниң анасын» билдирип келсе, екннши хәм үшинши топардағы түркменлердиң сөйлеў тилинде «өз анасы» түсиниледи. көпшилик түркий тиллерде бул терминниң *ана* варианты қолланылады.⁵

Апа- қарлуқлар хәм түркменлерде «*әже*» мәнисинде қолланылған⁶ Бул сөз қарақалпақстанда жасаўшы түркменлердиц бирннши топарыныц сөйлеў тилинде қолланылмайды. Ал, екннши хәм үшинши топар- лардыц сөйлеў тилинде айырым жағдайларда «*әже*» мәнисинде, сондай-ақ *ажана* сөзиниң қурамында қолланылады. *Ага* сөзи изертленип атырған региондағы түркменлердиң бирннши топа- рыныц сөйлеў тилинде өзинен үлкен еркек адамды билдирсе, әсиресе, үшинши топардыц сөйлеў тилинде *әке (отец)* мәнисинде қолланылады. Өзинен үлкен еркек туўысқанынды андатыўда бирннши топардыц сөйлеў ти- линде сол адамныц атының изине *дәде* сөзин қосып та қолланылады. Бул терминниң негизи *дай ата (кәтте ата)* сөзинен пайда болып, оның қурамындағы й сесиниң түсип қалыўы менен (*дай ата > даата > дада//дәде*) хәзирги жағдайына келген. Бул жағдай ана тәрөпинен болған туўысқанлықты аңлататуғын *тага (тай ага), дайза (дай эе)* сөзлериниң де усы термин менен негизиниң бир екенлигин билдиреди. Өзбек, уйғыр хәм қырғыз тиллериндеги *домулла//дамылла* сөзи *даје* хәм *мулла* компонентлердиң қосылып қолланылыўынан келип шыққан сөз болып есапланады.⁷

Гардаш-бул термин бирннши топардыц сөйлеў тилинде *ағайын- гарындаш* сөзлериниң қурамында қолланылып, улыўма туўысқан мәнисин аңлатады, басқа жағдайларда қолланылмайды. Екннши әсиресе, үшинши то- пардыц сөйлеў тилинде *қурдас* түринде өзинен киши ҳаял адамды, сондай-ақ ҳаял-қызларға хұрметти билдириўде актив қолланылады.

Қарақалпақстанда жасаўшы түркменлердиң бирннши топарыныц сөйлеў тилинде өзинен үлкен ҳаял адамды аңлатыўда *әжеке* сөзи де қолланылады. *Әжеке* термини усы

² ҚошғарийМ. Девони луғот-ит түрк. -Тошкент: «Фан». 1965. -Б.239.

³ Русско-уйгурский словарь. - Москва: «Наука», 1955. - Б.387.

⁴ Узбекско-русский словарь. - Москва: «Наука», 1959. —Б. 117.

⁵ Покровская Л. А. Термини родсгва в тюркских языпсах. // Историческая развитие лексикн тюркских языпсов. - Москва: АН СССР, 1961. -Б.22.

⁶ ҚошғарийМ. Девону луғат-ит түрк. - Топпсент: «Фан», 1963. —Б. 113.

⁷ Исмоилов И. Түрки тиллардаги тай ва дайи терминлери хакида. - // Ўзбек тили ва адабиёти. -Тошкент: «Уқитувчи», -1973. -№ 4. Б. 77-79.

мәнисинде түркмен эдебий тилинде, онык теке, яўмыт диалектлеринде қолланылады. *Эжеке* сөзиниң қурамындағы *эке* сөзи үлкен туўысқан ҳаялды, сондай-ақ үлкен жастағы ҳаялларға ҳүрметти билдириўде биринши топардағы жасы үлкен адамлардың сөйлеў тилинде де ушырасады. Бул терминниң ҳаял туўысқан мәнисиндеги қолланылыўы түркмен тилиниң әрсары-(қоңрат районда жасайтуғын туркменлер), ата, емрели (Турткул районында)диалектлеринде де ушырасады. Оның пассив дәрежеде чуваш(*акка*),тунғус (*әке*) тиллеринде-де ушырасатуғынлығын тюркологлар айтып өткен.⁸ *Ини*-термини ески жазба естеликлерде, сондай-ақ қазақ, қарақалпақ, уйғыр, ноғай, якут ҳәм т.б. бир қатар түркий тиллерде ушырасады.

Л. А.Покровская бул терминниң, эсиресе, қыпшақ тиллерине ҳәм түркмен тилине тән екенлигин айтып өтеди.⁹

Әр//ер термини Қарақалпақстанда жасаўшы түркменлердиң биринши топарының сөйлеў тилинде *әр//ер* варианты менен бирге, *адамсы*, *дәдеси*, ал, үшінши топардың сөйлеў тилинде *байы*, *киеўиси* т.б. сөзлери кең қолланылады.

Гиев//киеў-ҳаял адамның ери. Түркий тиллердиң барлығында қолланылатуғын бул термин қарақалпақстанда жасаўшы түркменлердиң би-ринши топарының сөйлеў тилинде *гиеви*, екинши ҳәм үшінши топардың сөйлеў тилинде *киеў бала* формасында қолланылады. *Гелин//келин* баланың ҳаялы. Бул термин биринши топардың сөйлеў тилинде *гелин*, екинши ҳәм үшінши топардың сөйлеў тилинде *ке-лин//келиншек//келин бала* көринисинде қолланылады. *Жезне//жезде*-өзинен үлкен қыз апасының күйеўи. Бул термин изертле-нип атырган региондағы түркменлердиң екинши ҳәм үшінши топарының сөйлеў тилинде қолланылып, биринши топарының сөйлеў тилинде қолланылмайды. Бул жағдай қарақалпақлар менен жүдә жақын отырған түркменлердиң сөйлеў тилинде қарақалпақ тилиниң тәсири нәтийжесинде пайда болған. Себеби қыпшақ тиллеринде кең таралған бул термин қарақалпақ ҳәм қазақ тиллеринде, оның говорларында *жездә*¹, *жезде*² түринде айтылады. Ал ол Махмуд Қашгарийдиң сөзлигинде *йезне* түринде ушырасады.³

Ол Қарақалпақстанда жасаўшы түркменлердиң үшінши топарының сөйлеў тилинде *жеззе* түринде, бирин-ши топардың сөйлеў тилинде *еззе* түринде *гелнеже//геллеже* сөзи менен қатар қолланылады. Ол ерге тийген өзинен үлкен жастағы ҳаял адамларға ҳүрмет мәнисинде де қолланылады. Бул термин ҳәр түрли фонетикалық вари-антларда қазақ (*жецге*), қырғыз (*жеце*), татар (*жтцга*), башқурт (*ецга*) тилле-ринде ушырасады.¹⁰ Туўысқанлық терминлердиң түркий тиллерде қолланылыўы жағынан бириниң актив, ал екиншисиниң пассив болыўы ямаса тилдиң сөзлик қурамынан шығыўы ҳәр бир миллий тилдиң өзине тән болған өзіншелик айырмашылығы болып есапланады. Соның ушын бир тилдиң сөзлик қурамындағы туўысқанлық терминлердиң оғада актив қолланылатуғынлары сол тилдиң эдебий нормасына сиңисип кетеди. Басқалары диалектлик экви-валент сыпатында негизги ямаса басқа мәнилерде пассив лексикаға өтип, соңында архаизмге айланады. Өз ара

⁸ Севортян Э.В. Совда. -Б. 224.

⁹ Покровская Л.Н. Термины родства в тюркских языках. //Историческое развитие лексики тюркских языков. - Москва: АН СССР, 1961. -Б. 36-37.

¹⁰ Покровская Л.Н. Термины родства в тюркских языках. //Историческое развитие лексики тюркских языков. - Москва: АН СССР, 1961. - Б.36-37.

тәсир ететугын бул тиллердиң арасында күнделикли турмысқа байланыслы бир тилден екиншисине аўысқан сөзлер оғада көп. Биз жоқарыда қарақалпақ тилиниң тәсири нәтийжесинде түркменлердиң сөйлеў тилинде пайда болған тек туўысқанлық терминлерди анализледик. Түркменлердиң арасында отырған аз санлы қарақалпақлардың сөйлеў тилине түркмен тилиниң тәсири нәтийжесинде күнделикли турмысқа хәм туўысқанлыққа байланыслы бирнеше сөзлер аўысқан. Мәселен: *Геллеже- жеззе, йүгүржи-балдыз, доган-үке, йаг-май, күкүрт-шырпы, поссыц-созбан, ичмек-келте постын, топпы-малацай, чекийзе-сүзбе, чанац-кишкене табац, көрүк-тандырдың оты соўымаў тышлып цойылатугын тесик. Бар доганыңа кара, жыйлап атыр. Бөдәнә болсын йаг босын дегән екан. (Т.Ақб) Жанган ўагында күкүрт шаккандай болады. Поссық ҳайтларда писирадиго. Үстинде ичмек бар екен. (Т.М.ш-х)*

Foydalanilgan adabiyotlar/Используемая литература/References:

1. Абаев В. И. О языковом субстрате. // -В кн.: Доклады и сообщения Ин- ститута языкознания АН СССР. -1956. №9
2. Абдуллаев Ф. А. Фонетика хорезмских говоров. - Ташкент: «Фан», 1967.
3. Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. - Ленинград: «Наука», 1975.
4. Азәрбайчан дилиниң муган групу шивәләри. - Бақы: 1955
5. Азымов П.А. О туркменско-русском двуязычии. // -В кн.: Проблемы дву- язычия и многоязычия. - Москва:, «Наука»,1972.
6. АмансарыевЖ. Түркмен диалектологиясы. - Ашгабат: “Ылым”, 1971.
7. Аразкулыев С. Гарагалпагыстан АССР-ниң Дөртгүл районындакы түркмен геплешиклери. - Ашгабат: “Ылым”,1961.
8. Артемов В. Метод структурно-функционального изучения речевой интона- ции. - Москва: Изд.-во Лит-ры на иностр. яз.,1974.
9. Ахаллы С. Махмуд Кашгарының сөзлүги ве түркмен дили. - Ашгабат: “Ылым”, 1958.